

УДК 811.161.2'42'38'255.4-26:808.2

ЛІНГВІСТИЧНИЙ КОМЕНТАР ЯК ТЕКСТОТВОРЧИЙ ЕЛЕМЕНТ І ОБ'ЄКТ ЛІТЕРАТУРНОГО РЕДАГУВАННЯ

Ніна Станкевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра українського прикладного мовознавства
вул. Університетська, 1, кімн. 233, 79001, Львів, Україна
тел.: 032 239 43 55*

ел. пошта: stankevychnina@gmail.com

http://orcid.org/0000-0002-0823-1853

Розглянуто коментар в аспекті інтертекстуальності – як елемент цілої книги та внутрішньої структури тексту, визначено його допоміжну та супровідну роль у творенні метатексту. Розкрито суть коментаря – письмової ремарки, що пов'язана з тлумаченням, поясненням слова чи вислову, з додатковою інформацією, зауваженням або твердженням щодо певної частини тексту. Основне завдання коментаря – декодувати зміст тексту, розширити його межі та поглибити сприйняття тексту читачем. Виокремлено ознаки коментарів, а саме: зв'язок з текстом, фрагментарність, релевантність, довідковий характер, графічна відмежованість від основного тексту.

Простежено структурно-смыслову організацію авторського, перекладацького та редакторського коментаря, акцентовано увагу на специфічній функції кожного з них: пояснити «темні місця» тексту, забезпечити змістово-підтекстний пласт інформації; адаптувати інокультурний текст для українського читача; здійснити прогностичний аналіз тексту і, відповідно до задуму автора чи концепції твору, виявити лакуни й допомогти усунути їх, оцінити доречність наявного коментаря, обрати потрібну форму коментаря (однослівне пояснення, описовий вислів, поширена конструкція).

Подано класифікацію коментарів за різними критеріями поділу, що відображають характеристику тексту (стиль, жанр, тематика, автентичність, віддаленість у часі), спосіб і форму подання інформації, локалізацію коментаря. Лінгвістичні коментарі (примітки) як окремий філологічний жанр досліджено в текстах декількох стилів: наукового, публіцистичного, художнього. На основі аналізу цих коментарів узагальнено, що саме вони семантизують чи пояснюють: факт (дату, подію, ситуацію), слово (термін, власну чи загальну назву, фразеологізм); стилістичну функцію (гру слів, алюзію), граматичні форми (рід, число) тощо. Засвідчено, що в багатьох сучасних текстах, особливо художніх чи науково-популярних, коментар не лише слугує доповненням тексту, а й є його повноцінним змістовим елементом з великою смисловою та емоційною напругою.

Окреслено перспективи наукових досліджень, що передбачають докладніший аналіз коментарів у текстах конкретного стилю, вивчення об'єктів коментування, оцінювання виправданості появи коментарів, їхньої ролі в сприйнятті твору як метатексту.

Ключові слова: інтертекстуальність, текст, коментар, примітка, редагування, авторський / перекладацький / редакторський коментар, лінгвістичний коментар, стиль.

DOI:

Постановка проблеми. Коментар як об'єкт дослідження перебуває в полі зору багатьох наук: літературознавства, мовознавства, медієзнавства, текстології, едитології. Його розглядають як окремий жанр у публіцистиці, як мовленнєвий акт, як супровідну чи допоміжну частину тексту наукового, художнього, офіційно-ділового стилю, як зауваження перекладача чи редактора для полегшення сприйняття твору. Багатовекторність наукових досліджень ґрунтується на багатозначності слова *коментар*, що підтверджують тлумачні й термінологічні словники. Коментар (з лат. *commentarium* – записки, тлумачення) – ‘пояснення, тлумачення до якого-небудь тексту’; ‘роз’яснення або критичні зауваження з приводу яких-небудь подій, явищ’ [14 : 244]; ‘1. Тлумачення певного *тексту* або книги. 2. Додаток у кінці книги, примітки по тексту в підрядкових

виносках з поясненням окремих місць, термінів та виразів. 3. Міркування, пояснення з приводу якоїсь події, публікації, заяви тощо» [13 : 280]. Коментар в актуальному для нашого дослідження значенні – це письмова ремарка, переважно пов'язана з тлумаченням, поясненням слова чи вислову, з додатковою інформацією, зауваженням, твердженням або ж додаток у кінці книги, де ці примітки впорядковані. Як елемент цілої книги, внутрішньої структури твору коментарі стоять поряд з іншими текстами, наприклад, вступною статтею / передмовою, післямовою, примітками, які покликані «допомогти розібратися в складності змісту творів», «допомогти читачеві поглиблено й точно зрозуміти твір у цілому й у деталях» [2 : 97]. Коментар («виноска»), з погляду редактора, – це «найпростіший спосіб, щоб слово залишилося в тексті» [6 : 91]. Коментар на різних етапах роботи з текстом створює автор, перекладач або редактор (чи упорядник всієї книги). У кожного з творців своє завдання, проте мета одна – декодувати текст, сприяти його глибшому розумінню. Водночас у багатьох сучасних текстах, особливо художніх чи науково-популярних, коментар або примітка не лише слугують доповненням тексту, а й є його повноцінним змістовим елементом з великою смисловою та емоційною напругою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коментар зацікавлює дослідників передусім з погляду його ролі в структурі тексту. Авторський, перекладацький чи редакторський коментар не призначений для самостійного читання, його читають одночасно чи паралельно з текстом. Саме тому науковці розглядають його в системі інтертекстуальності. Зокрема, Н. Ляшов, І. Гринишина та Т. Марченко зауважують, що коментар, «умонтований у сам текст» є виявом *паратекстуальності* [1; 10]. Його різновидами є власне коментар, а також авторські передмови та післямови, заголовки, епіграфи. Досліджуючи проблеми інтерпретації художнього тексту, Л. Краснова появу в певному тексті коментаря, що стосується іншого тексту, трактує як *метатекстуальність* [8 : 67]. Метатекстовим елементом вважають авторський коментар О. Назаренко та Н. Кабанцева. На прикладі коментарів Романа Іванчука до історичного роману «Мальви» дослідники за типом поданої інформації поділяють їх на лінгвістичні та екстралінгвістичні. Лінгвістичні «забезпечують змістово-підтекстний шар інформації, закладений автором», екстралінгвістичні – «містять інформацію стосовно реальної дійсності, тлумачать невідомі читачеві явища, події, історичні факти, біографічні дані історичних осіб, подають авторські зауваження щодо описуваних подій» [11 : 942].

Серед дослідників перекладацького коментаря – А. Бондаренко, Ю. Вітяк, О. Приймачок, Т. Цепенюк, Л. Ярова та ін. Перекладацький коментар до художнього тексту дослідники сприймають передусім як засіб його адаптації для читача [19], а найпоширенішим видом визнають лінгвокраїнознавчий коментар, що розкриває особливості національно-культурної семантики транслатом, забезпечує часову й локальну ідентичність оригіналу перекладу [12]. «Смисл коментування, як герменевтичної процедури, – зазначає М. Сокол, – полягає в реконструкції певного денотата (сукупності денотатів), недосяжного для сприйняття носіїв іншої мови, відмінної культури» [15 : 298]. «Суспільне значення перекладу, – стверджує О. Приймачок, – якраз і полягає в тому, щоби створити для читача перекладної літератури рівні з читачем оригіналу можливості для смислової інтерпретації тексту» [12 : 177]. Це завдання виконує внутрішньо-текстовий або підрядковий лінгвістичний коментар.

Науковиця Г. Косарева скрупульозно дослідила й узагальнила коментарі, за словами авторки, «упорядника», «редактора-коментатора» Валерія Шевчука, які

письменник створив, готуючи до видання Літопис Самійла Величка. З 400 суттєвих для рецепції наукових коментарів і приміток (разом із передмовою, післямовою) стали «єдиним материком-госарієм», який збагатив інформаційний, літературний пласт давнього твору, розширив зміст, продовжив інтерпретацію («о-мовлення») тексту, послугував джерелом його конотаційних рівнів, допоміг збагнути поетику, поглибив ракурс сприймання пам'ятки сучасним читачем [7 : 54]. Систему коментарів, їхні види «диктує» сам текст, а також те, у який час він створений, на яку читачку аудиторію спрямований. Зокрема, всі досліджувані коментарі у згаданій науковій праці поділено на групи, що відображають зміст самого тексту – пам'ятки XVIII століття: власне «перекладацькі» коментарі; міфологічні примітки; коментарі герменевтичного характеру; коментарі топонімів, гідронімів; коментарі-біблеїзми; коментарі до символіки [7 : 51–54].

Вага коментування тексту збільшується, коли йдеться про читання автентичних текстів іноземними читачами [див. докладніше 17; 20]. Особливе місце займає коментар в організації наукового тексту. Предметом обговорення є значення й самих термінів «коментар» і «примітка». Дослідники зазначають здебільшого їхню синонімічність і рівноправність, водночас зауважують, що примітки, які мають довідковий характер, лаконічні, а коментарі глибше тлумачать «темні місця», «незвичайності», апелюють до задуму автора чи концепції твору [15 : 294–295]. Спостереження над великою кількістю різножанрових текстів дало змогу виявити й такий нетрадиційний вид приміток, як ігрові, які «перебувають в ігрових відносинах з текстом», коли «ламається правило лаконічності», «порушується постулат релевантності» (у цьому разі примітка не є обов'язковою для читача, текст зрозумілий без неї, але все ж не самодостатній), «порушується правило ясності» [15 : 298–299].

Виокремлення раніше не з'ясованих частин загальної проблеми. На кожному етапі створення тексту й підготовки його до публікації може виникнути потреба в наявності коментаря чи примітки. Численні дослідження видів коментарів, способів їх подання, місця й ролі в системі інтертекстуалізації дають змогу не лише зрозуміти суть коментаря, його форму, теоретичні засади творення, а й виробити практичні навички роботи з ним на етапі редакторського опрацювання тексту чи книжкового видання, а саме: оцінити виправданість і доречність наявного коментаря, уміти виявити сегмент тексту, який варто прокоментувати (пояснити, розтлумачити), обрати потрібну форму коментаря чи примітки (однослівне пояснення, описовий вислів, поширена конструкція) тощо. Зауважмо, що іноді в готовому виданні важко ідентифікувати авторство коментаря (якщо цього не зазначено, наприклад, у виносках). Проте, без сумніву, актуальною ця проблема є саме для «другого полюса» після автора – редактора, який, по суті, останнім критично вивчає текст і супроводжує публікацію твору.

Мета статті – дослідити види лінгвістичних коментарів у різних за стилем і жанром текстах, узагальнити їхні спільні та відмінні ознаки, виокремити та охарактеризувати редакторські коментарі. Матеріалом для дослідження слугують сучасні видання художніх, публіцистичних та наукових текстів.

Виклад основного матеріалу. Коментар як літературознавче поняття має такі основні різновиди: текстологічний; історико-літературний, біографічний; реальний (історичний); лінгвістичний; орнаментальний; риторичний [9 : 507]. Лінгвістичні коментарі (примітки), які супроводжують основний текст художніх творів, наукових видань, публікацій документальних матеріалів, мемуарів, спогадів, щоденників, літера-

турних пам'яток та інших творів, становлять окремий філологічний жанр дослідження тексту з метою виявлення і заповнення лакун. Появі коментарів передують прогностичний аналіз тексту, мета якого – зуміти побачити те, що підлягає коментуванню, водночас не перебільшити старання, не занижувати рівень читача, не «розжовувати» йому цілком зрозуміле, тому що це «не лише некорисно, а й марнотратно».

Коментарі класифікують за різними критеріями, передусім ця класифікація відображає характеристики текстів, які потребують коментаря: це автентичний текст українського автора чи перекладний текст іноземного автора; який текст за стилем: науковий, публіцистичний, художній та ін.; який за підвидом жанру чи тематикою: історичний, фантастичний, детективний, сільський, урбаністичний, мариністичний, технологічний та ін. Є загальний поділ коментарів за типом інформації на *зовнішні* і *внутрішні*. Зовнішній коментар (екстракоментар) стосується пояснення дат, фактів, подій, а *внутрішній* (інтракоментар) – тлумачення складних для розуміння слів.

Коментарі до художніх текстів відповідно до способу подання інформації прямого (точного, однозначного) чи опосередкованого (через зв'язок з контекстом чи затекстом) розподіляють на *прагматичний* і *проєктивний*. За формою подання інформації вирізняють *описові* коментарі та *описово-визначальні*; за локалізацією (місцем подання): внизу сторінки як *виноска*-покликання (посторінкове / підрядкове коментування); у кінці твору (позатекстове / післятекстове коментування) як структурна одиниця видання – *пояснення слів*; *примітки*; *коментарі*, відповідно коментарі бувають *підтекстові*, *затекстові*, *усередині тексту*. Найпростіший розподіл коментарів, зумовлений мовними засобами художнього тексту, – на коментар *лінгвістичний* та *стилістичний*, тобто за тим, *що* саме семантизують чи пояснюють: слово (термін, власну чи загальну назву, фразеологізм); стилістичну функцію (гру слів, алюзію та ін.), граматику (рід, число та ін.).

Докладний опис суті й мети такого «сміслового» і стилістичного коментування у працях дослідників дає змогу виокремити ознаки коментарів, спільні для появи в різних за типом текстах, а саме: зв'язок з текстом (невіддільність / неавтономність / залежність / підпорядкованість, супровідність / допоміжність / вторинність), графічна відмежованість від основного тексту, фрагментарність, релевантність із певною частиною тексту, довідковий характер.

Наведімо приклади коментарів із різностильових, різних за походженням і часом виникнення текстів (відібраних вибірково) і таким способом узагальнімо об'єкти пояснення в коментарях.

У тексті, який потрактовано як *науково-документальне видання* [3], подано історію життя Ізидори Косач-Борисової (сестри Лесі Українки). Праця є історіографічною, містить оригінальні архівні документи, уривки спогадів, ґрунтовні додатки, у вихідних даних наголошено, що текст зазнав літературного редагування. Коментарі вміщено внизу сторінок із посторінковою нумерацією. Коментуванню найбільше підлягають власні назви, що розкривають інформацію про осіб, згаданих у тексті (понад 100 коментарів, часто біографічного характеру). Серед них письменники (І. Нечуй-Левицький, М. Драй-Хмара, М. Зеров, П. Филипович, А. Кримський, М. Рильський, О. Корнійчук та ін.), представники влади, військові та громадські діячі того часу (М. Грушевський, В. Винниченко, М. Скрипник, Я. Гамарник, Й. Якір, Г. Орджонікідзе, С. Петлюра, М. Тухачевський, К. Ворошилов та ін.), відомі люди у сфері мистецтва (П. Саксаганський (Тобілевич), М. Заньковецька, Н. Коцюбинська,

М. Івасюк, І. Курочка-Армашевський, М. Яровий та ін.), науковці (Г. Голоскевич, Є. Чикаленко, М. Кравчук), колеги, товариші, люди, дотичні до життєвої історії родини (Б. Матушевський, В. Матушевська, О. Терниченко та ін.).

Примітно, що у виносках подано ідеологічно важливі дані, що відтворюють тло тодішньої епохи: Л. Каганович – «один з організаторів Голодомору в Україні й репресій проти української інтелігенції»; П. Постишев – «один з організаторів Голодомору в Україні та розгрому українського національного відродження»; С. Стальський – «оспівав Сталіна і більшовицьку партію» тощо, але справжнє обличчя тогочасної тоталітарної системи відтворюють короткі прикінцеві речення багатьох коментарів: *звинувачений, заарештований, засуджений, ув'язнений, страчений, розстріляний, убитий, загинув на Колімі, пропав безвісти, покінчив життя самогубством*. Серед власних назв у коментарях – урбаноніми (*Голосієве – околиця Києва з великим лісовим масивом; Куренівка – район Києва*). Важливими є актуальні зауваження про них, наприклад: *У 1923–37 рр. вул. Воровською звався Хрещатик*. Зважаючи на характер видання, у коментарях міститься коротка або розгорнена додаткова інформація про згадані в тексті історичні факти. Наприклад: *«Під час антирелігійної кампанії в СРСР різдвяну ялинку, як пережиток минулого, було заборонено. Однак у 1936 р. з ініціативи П. Постишева у Кремлі відбулося новорічне свято для дітей і молоді біля ялинки. Наступного нового року такі заходи поширилися по всій країні»* [3 : 79].

У спогадах закономірно вжито історизми, які потребують пояснення. Такі коментарі короткі за обсягом, близькі до семантизації, як-от: *Колбуд – колгоспне будівництво, приміщення для проведення офіційних і розважальних заходів; Ліком – помічник (асистент) лікаря; Стахановці – за прізвищем Стаханова Олексія, який у 1935 році у 14 разів перевиконав норму вуглевидобутку*. Перифрази також мають історичне підґрунтя, наприклад: *Трійка – фактично позасудовий орган, до якого входили перший секретар обкому (краю, республіки) ВКП(б), начальник відповідного органу НКВС та прокурор; За часів Миколи Палкіна – йдеться про царя Миколу II, якого в народі прозвали Палкіним; III імперія – мається на увазі «третій рейх», тобто нацистська Німеччина; До наших свят – очевидно, йдеться про Великдень 1937 року*. Часто коментарі, які пояснюють «темні місця» тексту, починаються саме з таких слів: *очевидно, йдеться про..., мається на увазі...*, таким способом редактор дбає про точність сприйняття читачем складної та віддаленої в часі інформації. Цьому слугують і зауваження про розходження змісту сказаного чи написаного в оригіналі і в опублікованому тексті, вказівка, де і як саме буде правильно.

У науково-популярних текстах українських авторів найчастіше бачимо лише авторські коментарі, які подано внизу сторінки як виноска. Аналіз допоміжних елементів у структурі книги О. Демської «Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга» [4] засвідчив передусім наявність великої кількості покликань на наукові та публіцистичні джерела, документи. Окрім цього, є пояснення щодо географічних назв (наприклад: *Буджак – історична область України між гирлами Дунаю, Дніпра та Чорним морем*), докладна історична довідка про племена *готів*, розшифрування алюзії на поезію Тараса Шевченка (у тексті: *Яким мав бути страх царя та імперії перед людьми закованими... убогими, нищими... малими отими рабами*; у виносці: *Людей закованих моїх, / Убогих, нищих... Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово*. Тарас Шевченко «Подражаніє 11 псалму») [4 : 153]. Текст має і внутрішні вставки-коментарі, які тлумачать певні терміни, наприклад: *lingua*

франса, пуризм, диглосія та ін.; дають енциклопедичну інформацію про власні назви: *Руська правда, Віденський конгрес, Сергій Єфремов, Агатангел Кримський, Микола Скрипник*. Видання цілком відповідає ознакам літератури нонфікшн, які декларують видавництва, зокрема «Віват», «Комубук», «Лабораторія», «Віхола» та ін. В анотаціях до книг із серії актуальних тем у форматі «книжок-досліджень» зазначено такі їхні ознаки, як: точність, експертність авторів, сучасність ідей та сенсів, свіжість поглядів, простий стиль, легкість і доступність, наукова достовірність фактів.

У сучасних науково-популярних виданнях спостерігаємо оригінальний різновид внутрішніх авторських коментарів, що, на нашу думку, є новою ознакою цього підстилю, а саме: перекреслення певної частини вислову, що надає йому жартівливого, іронічного змісту, та відтворення відразу за перекресленим словом (чи висловом) доречного слова, актуального для цього тексту. Таким способом автор творить двоплановість сприйняття повідомлення, буквалізує алюзію. Наприклад, у книзі М. Титаренко «Не музи, а м'язи», присвяченій технікам і прийомам творчого письма: *У додатку маєте від мене бонус – комплімент від шефа тренерки; заходити в зал із чіткою мотивацією тут працювати, а не бити боксерську групу байдиди* [18]. Або ж у науково-популярній книзі з трилогії О. Дубчак: *... усе так само називаючись службовою частиною мови без роду й племені без лексичного значення й відсутності питання, на яке теоретично міг би відповідати сполучник, він ...поділяється на розряди за значенням* [5 : 279]. Тут важливо враховувати молодіжний характер цільової читацької аудиторії, адже текст набуває ознак розмовного стилю, створює спільний простір для розкутої дружньої розмови з читачем.

Аналогічні за жанром книги-дослідження, «наукові одисеї» зарубіжних авторів містять у тексті коментарі, авторами яких є перекладач, науковий редактор, літературний редактор, відповідно, бачимо скорочення (*прим. перекл.; прим. наук. ред.; прим. ред.*). Літературний редактор у цьому разі найменше бере участь у створенні коментарів, частіше лише простежує, чи достатньо додаткових пояснень і зауважень для українського читача, а також, навпаки, чи ця інформація не буде надлишковою. Залежно від теми змінюється реєстр коментарів / приміток. Візьмімо для прикладу перекладний природничий текст із книги Ніла Шубіна «Риба всередині нас» [21]. Загалом об'єктом уваги є терміни, власні назви, факти. Проілюструймо мету подання основних типів коментарів. Отож примітки слугують для того, щоб:

а) тлумачити й деталізувати складні для розуміння терміни, наприклад:

у тексті: *Коли вчені почали шукати цю послідовність в інших видів, то виявили таку різючу однорідність, що це стало для них справжнім сюрпризом: варіанти Нох-генів є в усіх тварин, які мають тіла;*

примітка: *Нох – це скорочення від гомеобокс (гомеобокс). Це дуже давні гени, відомі навіть у медуз. За дослідження й класифікацію Нох-генів, що визначають будову тіла та формування його сегментації у плодових мух, дослідники Нюсляйн-Фольгард та Ерік Вішаус отримали Нобелівську премію 1995 року* [21 : 138];

б) усувати двозначний характер деяких слів чи висловів, наприклад:

у тексті: *Він ілюструє одну з найважливіших змін в історії людства – вихід риб на сушу;*

примітка: *Цей фігуральний вислів не варто розуміти буквально. Йдеться про довготривалий процес перетворення рибоподібних істот на наземних хребетних як одну з найвизначніших подій в еволюції життя на Землі* [21 : 14];

у тексті: *Якщо «спадковість із видозмінами» функціонує саме так, то наші родоводи мають у своїй основі ключові ознаки;*

примітка: *Йдеться про поняття *descent with modification*, яке Дарвін вживав для позначення того, що ми тепер називаємо «еволюцією». Дослівно його можна перекласти як «спадковість із видозміною» або розлогіше – «послідовне набуття нащадками рис, що відрізняють їх від пращурів [21 : 220];*

в) пояснювати суть історико-культурних, суспільно-політичних реалій, наприклад:

примітка: *Інуїтут – збірна назва інуїтських діалектів Канади [21 : 36];*

у тексті: *На вигляд вухо досить непримітне, хоча насправді не поступається хитрим винаходам Руба Голдберга;*

примітка: *Рубен Голдберг (англ. Reuben Goldberg, 1883–1970) – американський карикатурист, скульптор, письменник, інженер та винахідник. На найвідомішій його карикатурі – «машині Руба Голдберга» – зображено надзвичайно заплутану конструкцію, що займає всю кімнату, і єдине призначення якої – перемістити ложку з їжею від тарілки до рота людини [21 : 197];*

г) наблизити текст до українського читача, залучаючи відомості, що стосуються нашої країни, наприклад:

примітка: *В Україні дослідження конодонтів та інших груп безщелепних давно й успішно проводять палеонтологи з Державного природничого музею [21 : 265]; Вебсайт «Дерево життя» (*Tree of Life*) є одним із найвідоміших в академічних та навчальних інституціях України ресурсів про дослідження родоводів живого [21 : 274].*

За нашим спостереженням, найбільше в підрядкових виносках цієї книги коментувань термінів та наукових фактів, що, з одного боку, забезпечує точність і наукову достовірність тексту, а з іншого – дає змогу доступно й переконливо розкрити загальну ідею книги («Найкраща карта нашого тіла криється в тілах інших тварин»). Глибше зрозуміти складний текст українському читачеві допомагають коментарі, що стосуються понять інокультурного змісту (наприклад: *кістоунські копи; клятва вірності прапору; юридична процедура *habeas corpus**). Завдяки цим приміткам перекладний науково-популярний текст, який містить «колосальну кількість дивовижних наукових фактів», робить задекларовану «мандрівку історією людського тіла» легкою і захопливою.

Щодо художніх текстів, вважаємо, немає чіткого та єдино правильного розподілу об'єктів коментування. Спроба узагальнити коментарі в автентичних художніх текстах зводиться до особливостей самих текстів. Ось деякі з них: 1) у тексті є діалектизми (наприклад, у творах В. Стефаніка, М. Черемшини, І. Франка, Л. Мартовича); 2) текст на історичну тему має застарілі слова, тоді застосовують *реальний, побутовий та соціальний* коментарі; 3) текст давній для сучасників (наприклад, «Енеїда» І. Котляревського); 4) текст має іншомовні вкраплення, оскільки передає певну епоху, мовлення персонажів (іноземців, туристів), містить латинський термін (музичний, медичний, юридичний); 5) у тексті є екзотизми, бо він розповідає про життя в інших країнах; 6) текст має часові або локальні лакуни; 7) текст має слова-маркери епохи, певного часу, покоління. Художні тексти, віддалені в часі від читача, особливо значкові для української культури, потребують окремого впорядкування коментарів, кропіткої роботи літературознавців, мовознавців, редакторів-упорядників. Найчастіше локалізація таких коментарів – поза текстом у вигляді словничків чи приміток (за

суцільною нумерацією або нумерацією за структурними частинами). Вагу таких елементів книги засвідчує, зокрема, О. Ставицький – автор близько двохсот коментарів до сучасного видання «Енеїди» Івана Котляревського. У передмові до них «Коментар до “Енеїди” Івана Котляревського та його історія» [16] він докладно описує підґрунтя появи цих коментарів – від «Словаря» самого поета у перших виданнях твору («солідного фундамента для коментаря») до праці у створенні коментарів літературознавців І. Айзенштока, А. Шамрая, П. Волинського, Є. Кирилюка, Б. Деркача). Завдання цих коментарів, на думку дослідників, – «пояснити і зробити поему приступною для загалу», «пірнути на дно», «вийти за межі» твору, дати «ключі» до предметного світу, «атрибутів давньоминулого і забутого в деталях життя», що «відкриють всі художні секрети». За словами О. Ставицького, для допитливого українського читача це «наблизить далеку епоху», «спонукає до самостійних роздумів у правильному і перспективному напрямі» [16 : 217]. Автор переконаний, що художня література «живе доти, поки залишається зрозумілим наочне значення слова» [16 : 213], а також зауважує, що «освоєння коментаря вимагає певного рівня підготовки, відчуття художнього слова і любові до нього» [16 : 214]. Об'єктом коментування стали назви побутових реалій (берлін, верцадло, волоки, витушка, квач, мандрики, сап'янци), історизми (осавул, бунчук, копа, шаг, монада, подимне, підкоморій, скороходи, підсусідки), діалектизми (ковтки, ралець, гайстер, фіги-миги, муцик), просторічні слова (обтекар, калавур, оружжина, пайматуса, бахурувати, хвистка), стійкі вислови (кучму дати, дьору дати, крикнув як на пуп, подуть тічок, верб'я золоте росло, рясту не топтатъ), натяки (Не вернеться пан хан до Криму; Полтавську славили шведчину; Голландці квакають в багні; І «не позваляю» там забуде; У них, бач, Тули не було), фольклорні елементи (непочата вода, баба-шарпанина, тісна баба, панас, цар Горох, Хміль), власні назви (Юнона, Венера, Еол, Марс, Астрей, Янус, Олімп, Тібр, Дельта, Кефалос, Дорошенко, Семен Гаркуша, Волосожар) та ін. Коментарі розширюють межі тексту, «оживлюють» невідомі сучаснику слова й вислови, таким способом увиразнюють сприйняття, цілеспрямовано впливають на емоції читача.

Висновки. Попри допоміжну роль у творенні тексту, коментар (примітка) усе частіше є його невід'ємним елементом, адже збільшує читабельність твору, дає змогу читачеві зрозуміти текст не поверхово, а правильно й глибоко, відповідно до авторського задуму, розкриває й тлумачить ті частини тексту, що можуть бути зовсім не зрозумілими чи двозначними. Потребу, обсяг, характер і навіть форму коментарів «диктує» сам текст твору. У різновидах наукового тексту, більше призначених для пересічних читачів (науково-документальному, науково-популярному) автор у коментарях пояснює складні терміни та явища з цієї сфери, історичні реалії, власні назви (антропоніми, топоніми, ергоніми, хрематоніми та ін.). В аналогічних перекладних книгах-дослідженнях вага коментування збільшується, над ними працюють перекладачі й редактори. Метою коментарів, окрім тлумачення й деталізації термінів, усунення двозначностей, є пояснення суті історико-культурних, суспільно-політичних реалій, тобто країнознавчий та лінгвокраїнознавчий коментар, а деколи й пов'язування їх з українською дійсністю. Художні тексти потребують коментарів здебільшого з огляду на мовні особливості тексту (наявність одиниць, складних для розуміння, зокрема, історизмів, діалектизмів, запозичених слів, екзотизмів, фольклорних елементів). Особливої уваги вимагають художні тексти, віддалені в часі; тоді коментарі опрацьовує редактор-упорядник, їх локалізують в окремій частині книги, й вони слугують «ключом

чами» до давньоминулої епохи, відкривають таємниці художнього слова письменника.

Перспективи дослідження. Потребують докладнішого аналізу коментарі в текстах конкретного стилю або підстилю. Різноманітність об'єктів коментування засвідчують саме художні тексти, автентичні чи перекладні, тому вивчення їх сприятиме чіткішій класифікації коментарів, а також дасть змогу визначити їхню доцільність і роль у сприйнятті твору як метатексту.

Список використаної літератури

1. Гринишина І. І., Марченко Т. М. Інтертекстуальність та її роль в аналізі літературного твору. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Літературознавство*. Луцьк, 2012. № 12. С. 31–35.
2. Гузенко С. Теорія і практика редагування : навч. посіб. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. 220 с.
3. Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. 255 с.
4. Демська О. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Харків : Віват, 2024. 304 с.
5. Дубчак О. Бачити українською. Слово в мовній картині світу. Київ : Віхола, 2021. 334 с.
6. Іванченко Р. Г. Літературне редагування. Київ : Гол. вид-во видавн. об'єднання «Вища школа», 1983. 248 с.
7. Косарєва Г. С. Коментарі Валерія Шевчука як позатекстова інтерпретація. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія. Серія : Філологія. Літературознавство*. 2009. Вип. 111. Т. 124. С. 50–54.
8. Краснова Л. До проблеми аналізу та інтерпретації художнього твору. *Дрогобич, 1997*. 147 с.
9. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. 608 с.
10. Ляшов Н. Функціонування елементів паратексту. Матеріали міжвишівських наукових читань до 80-річчя від дня народження д-ра філол. наук, проф. В. Ф. Шевченка. *«Українська література від давнини до сучасності: парадигми, напрямки, проблеми»*. 10 жовт. 2017 р. Запоріжжя, 2017. С. 104–106.
11. Назаренко О., Кабанцева Н. Авторський коментар як метатекст історичного роману «Мальви» Романа Іваничука. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.). Одеса : Фенікс, 2024. С. 941–942.
12. Приймачок О. Типи коментарів у перекладах Лесі Українки оповідань Івана Франка / Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки. *Лінгвостилістичні студії*. 2016. Вип. 5. С. 171–180.
13. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наук. думка, 2000. 680 с.
14. Словник української мови : в 11 т. Київ, 1970–1980. Т. 4. 1973.
15. Сокол М. Примітка та коментар у системі інтертекстуалізації. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2009. Вип. 7. С. 293–302.
16. Ставицький О. Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія. *Котляревський І. П. Енеїда* / комент. уклад О. Ф. Ставицький ; худож. : А. Д. Базилевич. Київ : Рад. шк., 1989. С. 207–284.
17. Станкевич Н. Види коментарів до читання художніх текстів у навчанні української мови як іноземної. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної* : зб. наук. пр. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Вип. 14. С. 128–139.

18. Титаренко М. Не музи, а м'язи. 50 вправ із творчопису. Київ : Лабораторія, 2023. 360 с.
19. Цепенюк Т. Перекладацький коментар як засіб адаптації художнього тексту. *Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Міжкультурна комунікація і перекладознавство: точки дотику та перспективи розвитку»* : зб. наук. пр. Переяслав, 2023. С. 153–157.
20. Швець Г. Д. Адаптація художніх творів для читання в іноземній аудиторії. *Семантика мови і тексту* : матеріали XI Міжнар. наук. конф. (Івано-Франківськ, 26–28 верес. 2012 р.). Івано-Франківськ : Вид-во Прикарп. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. С. 684–687.
21. Шубін Н. Риба всередині нас. Мандрівка 3,5-мільярдною історією людського тіла / пер. з англ. А. Лип'ятських. Київ : Комубук, 2018. 280 с.

References

1. Hrynshyna I. I., Marchenko T. M. Intertekstualnist ta yii rol v analizi literaturnoho tvoruv. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Ser. : Filolohichni nauky. Literaturoznavstvo*. Lutsk, 2012. № 12. S. 31–35.
2. Huzenko S. Teoriia i praktyka redahuvannia : navch. posib. Mykolaiv : MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho, 2019. 220 s.
3. Danylenko V. Izydora, ridna sestra Lesi Ukrainky: vid stalinskykh taboriv do emihratsii. Kyiv : Smoloskyp, 2011. 255 s.
4. Demska O. Ukrainska mova. Podorozh iz Bad-Emsa do Strasburha. Kharkiv : Vivat, 2024. 304 s.
5. Dubchak O. Bachyty ukrainskoiu. Slovo v movnii kartyni svitu. Kyiv : Vikhola, 2021. 334 s.
6. Ivanchenko R. H. Literaturne redahuvannia. Kyiv : Hol. vyd-vo vydavn. obiednannia «Vyshcha shkola», 1983. 248 s.
7. Kosarieva H. S. Kommentari Valerii Shevchuka yak pozatekstova interpretatsiia. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia. Ser.: Filolohiia. Literaturoznavstvo*. 2009. Vyp. 111. T. 124. S. 50–54.
8. Krasnova L. Do problemy analizu ta interpretatsii khudozhnogo tvoruv. Drohobych, 1997. 147 s.
9. Literaturoznavcha entsyklopediia : u 2-kh t. / avt.-uklad. Yu. I. Kovaliv. Kyiv : VTs «Akademiia», 2007. T. 1. 608 s.
10. Liashov N. Funktsionuvannia elementiv paratekstu. Materialy mizhvyshivskykh naukovykh chytan do 80-richchia vid dnia narodzhennia d-ra filol. nauk, prof. V. F. Shevchenka. «Ukrainska literatura vid davnyiny do suchasnosti: paradyhmy, napriamky, problemy». 10 zhovt. 2017 r. Zaporizhzhia, 2017. S. 104–106.
11. Nazarenko O., Kabantseva N. Avtorskyi komentar yak metatekst istorichnoho romanu «Malvy» Romana Ivanychuka. *Yevropeiski oriientyry rozvytku Ukrainy: naukovy-praktychnyi vymir v umovakh voiennykh vyklykiv*. Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Odesa, 26 kvit. 2024 r.). Odesa : Feniks, 2024. S. 941–942.
12. Prymachok O. Typy komentariv u perekladakh Lesi Ukrainky opovidan Ivana Franka / Skhidnoievropeyskyi natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky. *Linhvostylistychni studii*. 2016. Vyp. 5. S. 171–180.
13. Slovnyk inshomovnykh sliv / uklad. S. M. Morozov, L. M. Shkaraputa. Kyiv : Nauk. dumka, 2000. 680 s.,
14. Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 t. Kyiv, 1970–1980. T. 4. 1973.
15. Sokol M. Prymitka ta komentar u systemi intertekstualizatsii. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*. 2009. Vyp. 7. S. 293–302.
16. Stavytskyi O. Komentar do «Eneidy» Ivana Kotliarevskoho ta yoho istoriia. *Kotliarevskyi I. P. Eneida / koment. ukhav O. F. Stavytskyi ; khudozh. : A. D. Bazylevych*. Kyiv : Rad. shk., 1989. S. 207–284.
17. Stankevych N. Vydy komentariv do chytannia khudozhnikh tekstiv u navchanni ukrainskoi movy yak inozemnoi. *Teoriia i praktyka vykladannia ukrainskoi movy yak inozemnoi* :

zb. nauk. pr. Lviv : Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2019. Vyp. 14. S. 128–139.

18. Tytarenko M. Ne muzy, a miazy. 50 vprav iz tvorcho pysu. Kyiv : Laboratoriia, 2023. 360 s.

19. Tsepeniuk T. Perekladatskyi komentar yak zasib adaptatsii khudozhnoho tekstu. Materialy VI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Mizhkulturna komunikatsiia i perekladoznavstvo: tochky dotyku ta perspektyvy rozvytku» : zb. nauk. pr. Pereiaslav, 2023. S. 153–157.

20. Shvets H. D. Adaptatsiia khudozhnikh tvoriv dlia chytannia v inozemni audytorii. *Semantyka movy i tekstu* : materialy KhI Mizhnar. nauk. konf. (Ivano-Frankivsk, 26–28 veres. 2012 r.). Ivano-Frankivsk : Vyd-vo Prykarp. nats. un-tu im. Vasylia Stefanyka, 2012. S. 684–687.

21. Shubin N. Ryba vsere dyni nas. Mandrivka 3,5-miliardnoi istoriiei liudskoho tila / per. z anhl. A. Lypiatyskh. Kyiv : Komubuk, 2018. 280 s.

LINGUISTIC COMMENTARY AS A TEXT-FORMING ELEMENT AND AN OBJECT OF LITERARY EDITING

Nina Stankevych

*Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ukrainian Applied Linguistic
Universitetska Str., 1, room 233, 79001, Lviv, Ukraine
phone: 032 239 43 55
e-mail: stankevychnina@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0823-1853>*

The article examines commentary in the aspect of intertextuality — as an element of an entire book and an internal structural component of the text, defining its auxiliary and accompanying role in the creation of metatext. The essence of commentary is revealed as a written remark associated with the interpretation or explanation of a word or phrase, additional information, a note, or a statement regarding a specific part of the text. The main function of commentary is to decode the meaning of the text, expand its boundaries, and deepen the reader's perception. The study identifies the key features of commentary, including its connection to the text, fragmentary nature, relevance, reference function, and graphical separation from the main text.

The structural and semantic organization of authorial, translational, and editorial commentary is analyzed, with an emphasis on their specific functions: to clarify “obscure” parts of the text and provide implicit layers of information; to adapt a foreign cultural text for a Ukrainian reader; to conduct a prognostic analysis of the text and, in accordance with the author's intent or the work's concept, identify and address textual gaps, evaluate the appropriateness of existing commentary, and select the most suitable commentary format (single-word explanation, descriptive phrase, or extended construction).

A classification of commentaries is presented based on different criteria, reflecting text characteristics (style, genre, subject matter, authenticity, temporal distance), as well as the method and form of information presentation and commentary localization. Linguistic commentaries (footnotes) as a distinct philological genre are analyzed in texts of various styles: scientific, journalistic, and literary. Based on the analysis of these commentaries, the study generalizes what they semantically clarify or explain: facts (dates, events, situations), words (terms, proper or common names, phraseologisms), stylistic functions (wordplay, allusions), grammatical forms (gender, number), etc. It is noted that in many contemporary texts, especially literary or popular-scientific ones, commentary not only serves as an addition to the text but also functions as a full-fledged meaningful element with significant semantic and emotional intensity.

The article outlines prospects for further research, which include a more detailed analysis of commentaries in texts of specific styles, the study of commentary objects, the evaluation of the justification for their inclusion, and their role in perceiving the work as a metatext.

Key words: intertextuality, text, commentary, footnote, editing, authorial/translator's/editorial commentary, linguistic commentary, style.

*Стаття надійшла до редакції 14.03.2025
доопрацьована 19.03.2025
прийнята до друку 27.03.2025*